

Franciškan z rastočo knjigo

Dr. Milček Komelj, izredni profesor v pokoju

Redni član, Slovenska akademija znanosti in umetnosti (SAZU), podpredsednik za humanistične, družboslovne in umetnostne vede

Redni član, Evropska akademija znanosti in umetnosti (EASA)

Slavnostni nagovor ob odkritju kipa frančiškana z rastočo knjigo
v frančiškanski cerkvi sv. Lenarta v Novem mestu 16. decembra 2022

Novo mesto se danes vse bolj razvija kot gospodarsko, cerkveno in kulturno dolenjsko središče, najbolj prepoznaven pečat in izhodišče za njegov razcvet pa mu zagotovo daje starodavno kulturno izročilo. Zaradi njega mesto že dolgo slovi kot eminentna zgodovinska in spomeniška ter muzejska in knjižnična postojanka, osrednja na slovenskem jugovzhodu. Ob tem, ko je k tej mestni veljavi prispeval cerkveni kolegiatni kapitelj, so mu dali poseben kulturnozgodovinski pomen zlasti frančiškani in je postalo v upravnem pogledu eno od kresijskih in zatem kranjsko glavarstvih središč; zato je bilo že zdavnaj prepoznano kot dolenjska metropola ali »žarnó bleščeča dolenjska stolica«, kot ga je pesniško poveljčal Dragotin Kette. S prelesto okolico, razprostranjeno na sedmerih gričih, je bilo nekdanje Novo mesto med domačini znano tudi kot »slovejče mesto, dolenjski Rim«, kot so kraj nekateri kulturni veljaki poimenovali z besedami Frana Levstika, po katerih si je pridobil sloves hkrati imenitnega in občasno tudi zaspanega mesteca, ki ga vselej najbolj prebujajo kulturni ustvarjalci. Njegovo urbanistično jedro pa je živ kulturni spomenik.

Tega bogastva se poleg zgodovinarjev, kakršne med Novomeščani najvidneje predstavlja danes žal odsotni napovedani govornik Stane Granda, najbolj zavedajo vsakokratni kulturni stari Novomeščani zelo različnih poklicev. Prav ti si posebej prizadevajo, da bi z zgodovinsko ukoreninjeno kulturno identiteto mesta seznanjali in s tem spodbujali h kulturni ozaveščenosti tudi mlajše rojake; ta čas pa med njimi posebej izstopajo člani Odbora za kulturno dediščino, pobudniki za spomenik redovnika, ki bo danes stopil na trg pred frančiškansko cerkev. Še prej pa so dali postaviti spominsko ploščo na poslopje bližnje stare gimnazije, ki so jo sprva vodili frančiškani. S spomeniškim poprsjem so se Novomeščani spomnili tudi frančiškana skladatelja in prevajalca Hugolina Sattnerja ter počastili spomin na modro vladarsko ustanoviteljico frančiškanske gimnazije Marijo Terezijo in pred nekaj leti, z naklonjenim razumevanjem mestne občine, so ob 550-letnici prihoda frančiškanov v naše mesto pobudili tudi znanstveni simpozij. Sklepni nasledek in otipljivo utelešenje teh prizadevanj pa je najnovejši kip frančiškana, ki v rokah nima le molitvenika, marveč kar celo skladovalnico knjig.

Kakorkoli je novi kip videti v osnovi realističen ali morda celo žanrski, je že s tem njegovo sporočilo izrazito simbolno, saj je redovnik prenašalec znanja in védenja, sporočenega z besedo, ki živi v knjigah; in ker je bila na začetku beseda, je ta toliko bolj samoumevna v rokah redovnika, naslednika svetega Frančiška, ki je bil tudi očarljiv pesnik in je močno odmeval tudi v svetovni in slovenski literaturi. Za Novo mesto pa je povezava knjige in frančiškana še toliko bolj naravna, ker je bilo kar sto

novomeških frančiškanov tudi profesorjev na gimnaziji, na katero smo Novomeščani zaradi njenega zgodovinskega pomena že od nekdaj ponosni.

Zavest o pomenu knjig, ki so se v Novem mestu po reformaciji nabirale tako v samostanskih kot poznejših javnih knjižnicah, je v Novem mestu celo tako močna, da se je prav tu, v glavi dr. Janeza Gabrijelčiča, na prelomu tisočletja porodila ideja o rastoči knjigi: zamisel o oznanjevalskem razširjanju spodbude, naj se zavest o pomenu knjige še bolj razraste in naj bo navzoča vsepovsod. To gibanje, ki ljudi, še posebej pa šolsko mladino, ozavešča o velikem pomenu branja, že nekaj časa poseljuje slovenske kraje z znanilci take zavzetosti v obliki raznolikih kiparskih figur, zazrtih v rastočo knjigo. Tokrat pa je Jernej Mali, isti kipar, ki je modeliral že deklico s knjigo v ljubljanskem parku rastoče knjige, deklico nadomestil s podobo redovnika z naloženimi zaprtimi velikimi knjigami v rokah. Kot predhodnica takega motiva, na katerem je prav tako cerkven človek, pa se nam lahko prebuja v spominu kipi šolnika bl. Antona Martina Slomška z odprto knjigo v roki, ob katerem stojita vanjo strmeča učenca Nežica in Blaže.

Novi novomeški spomenik je prav toliko kot knjigi posvečen novomeškim frančiškanom, njihovi pedagoški vlogi in zaslugam za vsestransko rast Novega mesta. Zaradi naraščajočega pomena izobrazbe in gimnazije, ki so jo redovniki vodili, pa je bil njihov pomen velik tudi za širše slovensko ozemlje, saj so vanjo prihajali dijaki od vsepovsod. Zaradi utrjenosti neosvojljivo Novo mesto je dalo frančiškanom varno zavetje, ko so leta 1470 k nam pribežali pred turško nevarnostjo prek Bele krajine in Gorjancev iz Bosne. Mesto jih je sprejelo, z njim so preživljali bolj ali manj nemirne čase, o katerih pričajo v frančiškanski cerkvi renesančni figuralni nagrobniki okoliških graščakov in vojskovodje Lenkovića, ki je bil tudi dobrotnik samostana, in so v njem pustili pomemben in prepoznaven pečat, ki je v mestni podobi močno viden tudi že navzven.

Frančiškanski samostan je v stoletjih s svojo mogočno zleknjeno stavbo na pečini nad Krko danes nepogrešljivo novomeško panoramo ne le sooblikoval, marveč jo je tako rekoč ustvaril. Njegov cerkveni zvonik iz oddaljenih pogledov ritmično odzvanja višje postavljenemu kapiteljskemu, ki so se mu v Valvasorjevih časih med nakopičenimi hišnimi strehami pridruževali še številni zvoniki manjših cerkva z baročnimi pokrivali. Pred inventivno organsko razčlenjeno cerkveno fasado iz 19. stoletja, kakršno še danes gledamo s trga, ki ga zaobjema stara gimnazija, pa je že znameniti dunajski profesor umetnostne zgodovine Max Dvořák mlademu konservatorju Francetu Steletu priznal, da šele ob njej spoznava, da lahko tudi nova gotika izoblikuje umetnino. O prvotnem času nastanka cerkve priča njen že za tisti čas starinski prezbiterij, ki s konservativnim križnorebrastim obokom nakazuje že tedaj trdno navezanost Novomeščanov na tradicijo; ladijske zvezdaste oboke, ki jih je pozneje zamenjal današnji enovitejši banjasti obok, pa so nekdaj nosili gotski slopi, kakršne sicer poznamo na Gorenjskem ali v dolenskem Šentrupertu. Bližnje hišice, razprostre naokrog nad Krko, ki dopolnjujejo ta slikoviti ambient, pa so, tako kot tiste na Bregu, nekdaj nudile začasni dom dijakom, ki so prihajali v Novo mesto od drugod in dajali živahen utrip bližnjemu zelo prostranemu Glavnemu trgu.

Prav ta znameniti pogled onkraj Krke proti mogočno spokojnemu frančiškanskemu samostanu, ki ga je v bidermajerskem času naslikal že pater Oton Skola, je ničkolikokrat povečeval zlasti Božidar Jakac. Oznanjal ga je za prečudovitega in

edinstvenega in se ga ni mogel nagledati; prepričan pa je bil tudi, da bi ga »katerokoli drugo mesto v svetu z vso ljubosumnostjo čuvalo«. Pesnik Severin Šali, ki mu je dal samostan nekoč zatočišče, pa je pogled na frančiškanski vrt v pesmi, posvečeni patru Ciprijanu, primerjal s starimi gravurami, »ki se na njih starinski lesk svetlika«, in se spominjal, kako v samostanu bedi »ob knjigah z božjimi naslovi«.

Frančiškanski patri so vodili gimnazijo od začetka v letu 1746 do leta 1870, torej nad 120 let. Ob njeni 150-letnici je nekdanji ravnatelj pisatelj Fran Detela napisal, v čem je bil pomen tedaj poudarjenega poučevanja o najbolj oddaljenih antičnih časih, na katere je mogoče gledati že povsem z distance, in pojasnjeval, zakaj je bil njen učni jezik najprej latinski in zatem nemški. Šele tedaj slavljeni cesar Franc Jožef naj bi dopustil tudi slovenščino, ki so jo gimnazijski profesorji leta 1848 uvedli kot učni predmet in je bila poslej, docela pa šele od konca prve svetovne vojne, za nas edina samoumevna. Med profesorji so bili na gimnaziji predvsem pomembni veščaki za latinski jezik, za katere mi je profesor Kajetan Gantar nekajkrat govoril, da so bili nekateri na ravni univerzitetnih profesorjev, tudi če so pisali le za gimnazijska izvestja, med njimi je izstopal tudi duhoviti pater Lacko, s svojo zavzetostjo pa so bili nadaljevalci klerikov, ki so v Novem mestu pisali svoje pridige ali slovarje že pred tem, tako kot kanonik Matija Kastelec, ki počiva v tej cerkvi, ali kapucina Janez Svetokriški in Hipolit Novomeški. Kulturno razgledani patri pa so živeli v frančiškanskem samostanu tudi še pozneje, v časih je na primer vsak dan hodil v študijsko knjižnico hrvaški pesnik pater Leonard Kalac, moja stara mama, ki je rada iskala zavetje v tej cerkvi in me prva popeljala vanjo, je rada spoštljivo govorila o patru Ciprijanu, tistem, ki je prinesel v samostan dragocen iluminiran srednjeveški rokopis. Med dijaki vseh generacij pa je bila tudi vrsta poznejših učenjakov, politikov in posebno umetnikov, od Marka Pohlina, Valentina Vodnika, Simona Jenka, Ivana Tavčarja, Stanislava Škrabca, Ivana Hribarja, Dragotina Ketteja, Otona Župančiča, Milana Puglja, Vojeslava Moleta do mlajših predstavnikov t. i. novomeške pomladi in vseh tistih, ki so hlepeli po ubeseditvi svojih sanj, se v časih tudi spopadali s takrat predpisanimi pogledi in predpisi ter pisali tudi v skrivne dijaške liste.

Vse to sodi med osnovna in najslavnejša poglavja novomeške kulturne zgodovine. Zato je razumljivo, da je v spominjanjih ali literariziranih spominih pa tudi proznih delih nekdanjih novomeških profesorjev in dijakov tolikokrat opisana prav nekdanja novomeška gimnazija, tudi s spomini na frančiškane, ki jih na primer Engelbert Gangl, med njimi patra Rafaela in Bernarda, opisuje kot učene može, »ki so bolj ali manj spretno izkušali tudi dijake napraviti v učenosti sebi enake«. »Učili so vsak na svoj poseben način, a vendar je bilo pri vsakem nekaj domačega, prikupnega, celo šaljivega.« Največkrat so jih videli kot mile in prijazne, sicer pa so premogli vsak svoje znanje, tudi naravoslovno, zaradi katerega so lahko ljudem v marsičem svetovali, in razumljivo je, da je imel vsakdo od njih tudi svoj specifičen temperament in značaj. Božidar Jakac na primer se je najbolj spominjal patra Severina, ki ga je učil risanja, a ga je tudi našeškal z vrvjo za pasom; vendar se je na ta ambient tako navezal, da je še pozneje, v časih, ko je bil pomen cerkvenih ustanov manj priznavan, zapisal, kako vedno rad stopi v »materino« kapelo škapulirske Marije, kjer ga je »rajna dobra mati izročila Mariji v zaščito«. Pater Nikolaj je skrbel za nečaka pesnika Simona Jenka, ki je prišel na gimnazijo z Gorenjske in začel pisati v Novem mestu, med drugim je napisal sonet *Potihnile so cokle v samostani*. Marjan Kozina se je spominjal, kako ga je – prvi, še pred Ignacijem Hladnikom – učil igranja na violino pater Atanazij, Emilijan Cevc pa se je najbolj spominjal patra Ota, ki je dijake

seznanjal tudi s književnimi novostmi, ki si jih je izposojal celo pri hmeljniškem graščaku, se spominjal priročne knjižnice v konviktu in izjavil: »Novomeški frančiškani imajo veliko zasluge za to, da sem, kar sem.« Zasanjani slikar Janez Wolf pa je, zazrt v bolj pustolovsko življenje, z gimnazije kar pobegnil in se romantično pridružil ciganom, pozneje pa je prijatelja v pismu poprosil, naj ga prav lepo priporoči pri očetih frančiškanih, da bi mu naročili kakšno sliko, ker bi mu bilo zelo ljubo, ko bi njegovo »prvo samostojno delo viselo ali v cerkvi ali refektoriju ali na koru tistega samostana«, katerega patrom se mora zahvaliti za »svojo vzgojo in izobrazbo«.

Zaradi takih spominov, ki so marsikomu zapisali frančiškansko šolo v srce, je ta starodavni ambient nabit tudi s čustvi, ki so odmevala v našem leposlovju in med nas izžarevajo preko knjig vse do danes, ko tudi frančiškanom priznavamo zasluge iz odprtega srca. Med drugo svetovno vojno je v hvalnici Novemu mestu pisatelj Jože Dular poosebljeno Novo mesto celo retorično povprašal: »Ali jih prešteješ vse one, ki so zajemali učenost pri očetih frančiškanih in njihovih posvetnih tovariših, se raztepli po svetu, pa se spet vračali k tebi?« Po vojni pa je bilo spričo nekdanjih razmer ta pomen očetov frančiškanov nekaterim tudi teže priznati. Sam se živo spominjam, kako je moral nekoč moj oče, potem ko je že pripravil kulturnozgodovinsko razstavo v prostorih nekdanjega doma JLA, današnjega kulturnega doma Janeza Trdine, v razstavni vitrini zapreti odprto knjigo samo zato, ker je bila na njenih straneh vidna stara fotografija, na kateri je bilo med gimnazijskimi profesorji opaziti tudi redovnike v frančiškanski kuti, in se je potem doma zelo jezil nad takim primitivizmom. Izročilo pa govori tudi o tem, kako so takoj po vojni iz ideoloških razlogov »čistili« gimnazijsko knjižnico in je navzoče ta prizor spominjal na prizor iz Cankarjevih Hlapcev.

V 19. stoletju pa so si pogumni frančiškanski profesorji povzročali težave, ker so po letu 1848 pri dijakih v narodnobuditeljskem duhu spodbujali slovensko narodno zavest. Leta 1863 je prišel tedanji gimnazijski ravnatelj celo v spor z državnimi oblastmi, ker si je v gimnazijskih izvestjih upal natisniti ime mesta po slovensko kot Novo mesto in ne več kot Neustadt. Kot nazorno prikazuje zgodovinar Janko Jarc, so prav taka nasprotja povzročila, da je gimnazija prišla leta 1870 pod državno upravo in da se je sekularizirala z nemškim vodstvom, ki je dijake strože nadzorovalo. A Karel Clarici tudi še za čas po tem, za sedemdeseta leta, ko je obiskoval novomeško gimnazijo, v spominih piše, da so bili od profesorjev frančiškani edini, »ki se niso od dijakov popolnoma oddelili« in ki predvsem niso zavračali slovenskega jezika, in taki so po pričevanjih ostali tudi še pozneje, saj je narodno zavest profesorjev frančiškanov v *Spominih* pohvalil tudi Ivan Hribar.

Med našimi gimnazijskimi profesorji so bili tukajšnji frančiškani pravi pionirji in že zato je njihova zasluga neprecenljiva, ne le zato, ker so bili med njimi tudi pomembni pisci in prevajalci. Tudi njihova skrbno urejana knjižnica, nekdanj profsorska in dijaška, je pomemben kulturni spomenik, zavest o pomenu knjig pa so gojili tudi njihovi še stoletje poznejši posvetni nasledniki v novi novomeški gimnazijski stavbi. Spominjam se, kako mi je v njej profesor nekoč naložil referat o knjigi kot zgodovinskem pojavu, o njeni obliki in njenem pomenu, saj je lahko knjiga tudi umetniško izoblikovan dragocen predmet, kakršnega lahko vidimo predvsem v starih knjižnicah. O tem sem se največ poučil iz *Knjige o knjigi* Zvonimira Kulundžiča; oče, ki je bil zavzet knjižničar, pa mi je tedaj dejal, da se z razvojem tehnike v glavah ljudi nakazujejo že tudi nove oblike knjig, da pa bo ne glede na to ostala knjiga v bistvu še vedno knjiga. Danes, ko se to uresničuje, v resnici obstajajo tudi elektronske knjige, ki potrebujejo

za skladiščenje mnogo manj prostora; a je zato v očeh ljubiteljev izročila toliko bolj cenjena tudi klasična, med platnice zajeta natisnjena knjiga, ki jo lahko dojemamo in primemo v naročje kot najzvestejšega prijatelja, in je videti, da je gotovo še ne bo kmalu konec. Kot spoznavam med delom v komisiji Javne agencije za knjigo, ki ocenjuje delo založb, bi se nekateri založniki radi prilagodili tistim, ki berejo predvsem le še stripe ali izvlečke, medtem ko spet drugi upamo, da bo vsaj del mladine tudi v današnjem času ohranil tenkočutnost in veselje do celovitih in zahtevnih knjig, tudi takih, starih, kakršne drži v rokah v kip spremenjeni novi frančiškanski knjižničar.

Knjige, ki jih je v njegove roke naložil novomeški duh rastoče knjige, naj bi se še kopičile in še rasle kot stolp učenosti in modrosti, in le zamišljamo si lahko, da sta v njih shranjeni človeška pamet in ustvarjalna občutljivost, ki, prešinjeni s frančiškovskim duhom, razširjata človeško omejenost v neomejenost in odpirata poti do Boga, kjerkoli že se nam razkriva. Tako branje pa omogoča tudi pogovor sorodnih duš ne glede na prostore in čase in je še bolj neuničljivo kot kiparski bron. Krhki frančiškan, pripadnik t. i. beraškega reda, ki je že sam po sebi povezan z ljudmi, tako kot so bili gimnazijski frančiškani z Novomeščani, je svečenik in služabnik, ki išče pot k resnici tudi skozi božjo in vsako drugo pristno besedo. Zato med nas prinaša knjige, kot da bi vstopal skozi portal iz redovniške knjižnice in jih odnašal na pult pred bralce, ne da bi zanesljivo vedeli, ali jih je tudi že sam prebral, ali je znamenit pridigar ali »samo« knjižničar, in tako ostaja nenavadni kip ob vsej konkretnosti po svoje tudi skrivnosten in v napetem kontrastu med krhko, a ognjevito energično frančiškovo figuro in veliko težo naloženih starinskih bukev celo duhovit, kot so bili med profesorji duhoviti nekateri legendarni in požrtvovalni frančiškani.

Dovolite, da na koncu pozdravim novega, v bronu utelešenega novomeškega frančiškana in vse spoštovane navzoče, ki ste prišli k njegovemu odkritju, in da se vsem, ki so pri njegovem prihodu sodelovali, zahvalim za izpričano kulturno zavzetost tudi v imenu Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Predhodniki te znanstvene in umetnostne ustanove so bili že baročni operozi in njihova prva javna znanstvena knjižnica je današnja ljubljanska semeniška knjižnica, med njimi pa je bilo poleg pravnikov in vsakovrstnih učenjakov in zbirateljev tudi šest teologov, četudi ne redovnikov. Velik del jih je bilo včlanjenih tudi v družbo svetega Dizme, katere največji vidni dosežek je bogato ilustrirana reprezentativna spominska knjiga. Sama zavzetost za učenosti, ki je bila takrat pri njih še elitistična, omejena na izbrance, pa se je od začetka proti koncu 18. stoletja tako razširila, da so po njenem posredovanju čim številnejšim ljudem zahrepeneli tudi frančiškanski patri. Slovenski mladini so vbijali učenost v glavo kot prvi novomeški profesorji in tako pričeli spodbujati njeno intelektualno in duhovno rast, s tem pa so poskrbeli tudi za večji vsestranski blagor naših ljudi. Prav to rast navzven simbolizira tudi ideja rastoče knjige, iz katere priraščajo vedno novi ljubeznivi spomeniki, in to idejo že od začetka moralno podpira tudi Slovenska akademija znanosti in umetnosti, katere ugledni člani so bili tudi znanstveniki in umetniki, ki so jih nekdanj še učili novomeški frančiškani, nekateri poznejši akademiki pa so bili nekdanj na novomeški gimnaziji tudi profesorji.

Novo mesto postaja s spomenikom frančiškana z rastočo knjigo bogatejše za še en dragocen spomin. Njegovim pobudnikom in uresničiteljem gre zahvala, da se bo novomeško mesto situl, pa tudi učenosti in literature, še bolj zavedalo svoje bogate preteklosti in se ob njej navdihovalo in opogumljalo tudi za srečno, ustvarjalno in duhovno bogatejšo prihodnost.